

Mu'tezilî Âlim Hâkim el-Cüşemî'nin Kıraat Anlayışı ve Mezhebî Aidiyetinin Kıraat Tercihlerindeki Etkisi¹

Mu'tazilite Scholar al-Ĥâkim al-Jishumî's Understanding of Qirā'a and the Effect of His Sectarian Affiliation on His Qirā'a Preferences

Fatih PAMUK²

Geliş Tarihi (Received): 19.02.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 22.05.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2024

Öz: Mu'tezilî âlimler özellikle kelim ve tefsir alanındaki çalışmalarıyla İslam düşüncesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ancak onlara ait eserlerin önemli kısmı çeşitli nedenlerle günümüze ulaşamadığı için Mu'tezilî düşünce, muhaliflerince aktarılan bilgilerden hareketle tanıtılmak zorunda kalmıştır. Bu durum onlara dair teyide muhtaç bazı kanaatlerin yayılmasına da sebebiyet vermiştir. Nitekim Mu'tezile'nin kıraat anlayışı daha çok muhaliflerince aktarılan bilgilerden hareketle tanımlanmış, bu yönde çeşitli ithamlara maruz bırakılmışlardır. Bu nedenle Mu'tezile'nin kıraat anlayışının mezhep içi eserlerden araştırılarak aleyhlerindeki iddiaların tashih edilmesi gerekmektedir. İlgili iddiaların tashih edilebileceği kaynaklar arasında, kıraat konusuna müstakil başlıklar altında temas eden ve Mu'tezilî görüşlerin günümüze ulaşmasına imkân sağlayan kapsamlı eserlerden biri olan Hâkim el-Cüşemî'nin (öl. 494/1101) *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'i de yer almaktadır. Doküman ve içerik analiz yönteminin uygulandığı çalışmada Mu'tezilî bir âlim olarak Cüşemî'nin kıraatlere yaklaşımı araştırılmış, Mu'tezile'nin kıraat anlayışına yönelik bazı eleştiriler Cüşemî kaynaklığında tahlil edilmiş, bu iddiaların mezhebî saiklerden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelim, Mu'tezile, Kıraat, Hâkim el-Cüşemî, et-Tehzîb fi't-tefsîr.

&

Abstract: Mu'tazilite scholars made important contributions to Islamic thought, especially in the fields of theology and tafsir. However, since a significant part of their works has not survived for various reasons, Mu'tazilite thought had to be introduced on the basis of the information provided by their opponents. This situation has also led to the spread of certain opinions about them that need to be confirmed. As a matter of fact, the Mu'tazilites' understanding of qirā'āt was mostly defined on the basis of information that needed to be confirmed by their opponents, and they were subjected to various accusations in this direction. For this reason, it is necessary to examine the Mu'tazilites' understanding of qirā'āt from the works within the sect and to correct the accusations against them. al-Ĥâkim al-Jishumî's *al-Tahdhîb fî al-Tafsîr*, which is one of the most comprehensive works that allowed Mu'tazilite views to reach the present day, is important in that it includes the subject of qirā'āt under separate headings. The study, which uses the method of document and content analysis, al-Jishumî's approach to qirā'āt as a Mu'tazilite scholar was examined, and some criticisms of the Mu'tazilite understanding of qirā'āt were analysed on the basis of al-Jishumî. It has been concluded that these allegations stem from sectarian motives.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Qirā'a, al-Ĥâkim al-Jishumî, al-Tahdhîb fî al-Tafsîr.

Atf/Cite as: Pamuk, Fatih. "Mu'tezilî Âlim Hâkim el-Cüşemî'nin Kıraat Anlayışı ve Mezhebî Aidiyetinin Kıraat Tercihlerindeki Etkisi". *Dergiabant* 12/1 (Mayıs 2024), 54-74. doi: 10.33931/dergiabant.1439948

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Bu çalışma Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda tamamlanan "Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Fatih Pamuk, Diyanet Akademisi, ftk_pmk@hotmail.com.

1. Giriş

Mu'tezile; İslam düşüncesine önemli katkılar yapmış kelâmî ekollerden biridir. Mezhep içi tabakât türü eserlerde temellerini; Hz. Ali (öl. 40/661),³ Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Osman (öl. 35/656), İbn Abbas (öl. 68/687) gibi sahabenin ileri gelenlerine isnad etmiş olsalar da bu yaklaşımları mezhebî kaygılarının bir tezâhürüdür.⁴ Mu'tezile mezhebinin hicrî II. asrın başlarında Basra'da teşekkül ettiği düşünülmektedir. Mezhep; Abbâsî halifesi Me'mun (öl. 218/833) döneminde altın çağını yaşamış, Mütevekkil'in (öl. 247/861) hilafete gelmesiyle siyâsî gücünü kaybederek çöküş sürecine girmiştir. İtizâlî düşünce özellikle mihne süreci sonrasında toplum desteğini kaybetmiş, siyasi ve toplumsal baskılara maruz kalmıştır. Kaleme aldıkları eserlerinin büyük kısmının günümüze ulaşamamış olması, karşılaştıkları baskının şiddetine dair fikir sunmaktadır. Mu'tezilî düşünceye dair aslî kaynaklara ulaşma zorluğu, onların daha çok muhalifleri tarafından aktarılan bilgilerle tanınmalarına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda onlar; akli esas alarak rivayetleri dışlayan bir ekol olarak tanıtılmış, sünnet karşıtlığının temel müsebbibleri arasında gösterilerek dalâlet fırkaları arasında zikredilmişlerdir.⁵ Muhalifleri tarafından yazılan *makâlât ve'l-fırak* türü eserlerde "ehl-i bidat" gruplar arasında değerlendirilmiş, kelim ve cedel ashabı oldukları, nazar ve istidlale yönelerek akıl ile naklin arasını ayırdıkları, nakli dışlayıcı bir yöntem benimsedikleri iddia edilmiştir.⁶ Ancak muhaliflerinin iddiaları ile mezhebin günümüze ulaşan kaynakları mukayese edildiğinde farklı sonuçlarla karşılaşılabilmektedir. Nitekim muhaliflerinin tanıttığı bu Mu'tezilî düşünce ile anâsır-ı asliyesi nakle dayalı kıraat ilmini bir arada tahayyül etmek dahi mümkün gözükmemektedir.

Mu'tezilî düşüncenin akıl-nakil ayırımına dair muhaliflerinin benimsediği ön kabullerden hareketle olsa gerek kıraatların tevâtürünü kabul etmedikleri,⁷ nakli terk ederek akli bir tutum sergiledikleri, Arap dilini esas aldıkları ve mezhebî görüşlerine aykırı buldukları sahih kıraatleri inkâr ettikleri yönünde çeşitli eleştiriler⁸ dile getirilmiştir. Ancak bu iddialar Mu'tezilî âlimlerin eserlerinden tahlil edildiğinde bazı problemler içerdiği tespit edilmektedir.

Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine ulaşma imkânı sağlayan mufassal eserler arasında Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı eseri de yer almaktadır. Tefsirinde kıraate dair özel bölümler ayırması, Mu'tezile-kıraat ilişkisinin araştırılmasına olanak sağlamaktadır. 413/1023 Tarihinde Beyhak'ın beldelerinden biri olan Cüşem kasabasında dünyaya gelen Cüşemî, Mu'tezile'nin son dönem önemli isimlerinden biridir. Mu'tezilî, Sünnî, Zeydî mezheplerine mensup çeşitli hocalardan dersler almıştır. Uzun yıllar yaşadığı Horasan bölgesini çeşitli nedenlerle terk etmek zorunda kalmış, 494/1104 tarihinde Mekke'de öldürülmüştür.⁹

Cüşemî'nin kelim ve tefsir alanına dair kaleme aldığı çalışmalar ile eserleri günümüze ulaşamamış Mu'tezilî âlimlerin görüşlerinin önemli bir kısmına erişilebilmektedir. *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı mufassal eserinde Mu'tezilî ilkeler bağlamında Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmiştir. Bu eser günümüze ulaşan en mufassal itizâlî tefsir olması, kaynaklarına ismen atıflarda bulunması ve tertibindeki inceliklerle dikkat çekmektedir. Cüşemî bu eserinde ulûmü'l-Kur'ân'ı; kıraât, lügat, irab, nazm, mâna, sebab-i nüzûl, edille-ahkâm ve ahbâr-kasas şeklinde sekiz madde olarak sıralamış, tefsirini de bu tasnifine uygun olarak

---

³ Farklı mülahazalar söz konusu olsa da Mu'tezilî âlimlerin genel yaklaşımında Hz. Ali ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu nedenle çalışmamızda Kâdî Abdülcebâr'ın Hz. Ali'yi öncelediği tertibe riayet edilmiştir.

⁴ Ebü'l-Kâsım el-Belhî vd., *Fadlî'l-i'tizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 180; Fatih Pamuk, *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru* (Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2023), 9.

⁵ Abdülkâhir el-Bâğdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-firkatî'n-nâciye minhum* (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.), 104.

⁶ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b Ahmed b Abdurrahman el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 35.

⁷ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd fi't-tefsîr*, thk. Sıtkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 3/500.

⁸ Mehmet Dağ, "Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnadı: 'Kıraatlar, Tevkifi Değil; İctihâdidir' -Zemahşerî Özeline Bir İddianın Değerlendirilmesi-", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* III/3 (2003), 228.

⁹ Belhî vd., *Fadlî'l-i'tizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, 61; Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*, 25-28.

başlıklarıyla tasnif etmiştir. Tefsir edeceği bir veya birkaç âyeti aktardıktan sonra bu âyetlerde kıraat ihtilafı bulunuyorsa “el-Kırâe” başlıkları açarak kıraat konusuna temas etmiştir.

Cüşemî; kıraat ilmi açısından kavramlaşmanın başladığı ve gelişmekte olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bu nedenle kullandığı kavramlar ve yaklaşım tarzında bazı farklılıklar bulunabilmektedir. Eserinde kıraat imamlarının yanı sıra içerisinde bazı Mu'tezilî âlimlerin de yer aldığı çok sayıda isme atıflarda bulunmuştur. Sadece kıraat vecihlerini aktarmakla yetinmemiş, kıraat anlayışına dair önemli bilgiler de paylaşmıştır. Bu açıdan ilgili eser Mu'tezile'nin kıraat anlayışının araştırılabileceği kaynaklardan biri olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle çalışmada Mu'tezile'nin kıraat anlayışına yöneltilen iddiaların mezhep içi bir eserden tahlil edilerek araştırılması amaçlanmaktadır.

Çalışmada öncelikle Mu'tezile'nin kıraat anlayışına yöneltilen iddialar Cüşemî kaynaklığında tahlil edilecek, ardından Cüşemî'nin kıraat anlayışı; kıraate dair kaynakları, kıraatleri kabul şartları, kıraat türleri ve kıraat anlayışında mezhebî aidiyetinin etkileri başlıkları altında incelenecektir.

Mu'tezile'ye mensup bazı âlimlerin kıraat anlayışına dair çeşitli kitap,¹⁰ tez¹¹ ve makale¹² çalışmalarının yanı sıra i'tizâlî düşünceye yakın farklı ekollere mensup isimlere dair de bazı çalışmalar¹³ yapılmıştır. Bu çalışma ise Mu'tezilî kimliğini eserlerinde ön plana çıkararak, bu yönde günümüze ulaşmış en mufassal eserlerden birinin müellifi Cüşemî kaynaklığında i'tizâlî düşüncenin kıraat anlayışını araştırması açısından özgün bir çalışmadır.

2. Mu'tezile'nin Kıraat Anlayışına Yöneltilen Eleştiriler

Mu'tezile ekolüne dair kanaatlerin daha çok muhaliflerince aktarılan bilgilerden hareketle şekillendiğini, bu durumun aleyhlerinde teyide muhtaç çeşitli iddiaların yayılmasına sebebiyet verdiğini söylemek mümkündür. Mu'tezile'nin kıraat anlayışına dair bilgilerin de benzer şekilde mezhep dışı kaynaklardan aktarıldığı, bu eserlerde Mu'tezile aleyhinde çeşitli eleştiriler dillendirildiği tespit edilmektedir. Bu eleştirilerin önemli kısmının mezhebi saiklerden kaynaklandığını, bazı Mu'tezilî âlimlerin bireysel yaklaşımlarının, muhaliflerince Mu'tezile'nin genel kanaati gibi aktarıldığını düşünmekteyiz.

Mu'tezile'nin kıraat anlayışına dair yapılan eleştirilerin başında; kıraatlerin tevâtürünü kabul etmeyerek ictihâdî olduğunu savundukları iddiası gelmektedir. Bu iddia Ebû Şâme el-Makdisî (öl. 665/1267), Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344), Bedreddin ez-Zerkeşî (öl. 794/1392), Suyûtî (öl. 911/1505) gibi âlimlerin yanı sıra bazı son dönem çalışmalarda da dillendirilmiştir.¹⁴ Bu bağlamda Ebû Hayyân; mütevâtir kıraatin ancak Mu'tezile tarafından inkar edilebildiğini ve bazı kıraatlerin ictihâdî olduğunu savunduklarını iddia etmiştir.¹⁵ Örneğin Şuarâ Suresi 176. âyete¹⁶ dair اصحاب ليك şeklindeki mütevâtir kıraati Mu'tezilî âlimlerin kabul etmediğini belirterek onları “i'tizâlî kıskırtma/vesvese” yaptıkları ithamıyla eleştirmiş, mütevâtir kıraatin inkâr edilmesinin küfre dahi götürebileceğini söylemiştir.¹⁷ Bu iddia Mu'tezilî âlim Cüşemî kaynaklığında tahlil edildiğinde doğru olmadığı, ilgili âyette Ebû Hayyan'ın

¹⁰ Mustafa Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi: Zemahşeri Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015).

¹¹ Mustafa Kılıç, *Zemahşeri'nin el-Keşşaf'ında Kıraat Olgusu*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

¹² Dağ, “Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnâdî”; Mehmet Adıgüzel, “Kıraat Farklılıklarından Kaynaklanan Bazı Kelâmî İhtilaflar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007); Mustafa Kılıç, “Zemahşeri'nin Kıraatleri Kabul Şartları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2015); Emrullah Tuncel, “Mu'tezilî Müfessir Ebu'l-Kâsım El-Belhî'nin Kıraatlere Yaklaşımı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2020); Kadir Taşpınar, “Râzî'nin Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirilerinde Zemahşeri Etkisi”, *Kilitbahir* 22 (2023); Kadir Taşpınar, “Zemahşeri'nin Sahih Kıraat Eleştirisinde Arka Plan: Zecâc Etkisi”, *Bütün Yönleriyle Zemahşeri* 3 (2023).

¹³ Süleyman Yıldız, “İmâmiyye Şîası'nda Kıraatlerin Mezhebî Sâiklerle Kullanılması ve Yorumlanması: Tûsî-Tabersî Örneği”, *İslami İlimler Dergisi* 15/1 (2020), 35-55; Süleyman Yıldız, “İmâmiyye Şîası'nın Kıraatlere Yaklaşımı: Tûsî-Tabersî Örneği”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 43-64.

¹⁴ Dağ, “Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnâdî”, 221.

¹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 3/500.

¹⁶ *Kur'an Yolu Meali*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), eş-Şuarâ 26/176: كَذَّبَ أَصْحَابُ لَيْكَةَ “Eyke halkı da peygamberleri yalancılıkla suçladı.”

¹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 8/186.

referanslarına dair getirdiği eleştirilerinin, Arap diline olan bağlılığından kaynaklandığını söylemek mümkündür.³²

Zemahşerî *el-Keşşâf*'ında gerek sahih gerekse zayıf çeşitli kıraatleri temriz sigasıyla aktarmaktadır. Gerekli gördüğü durumlarda içerisinde zayıf vecihlerin de yer aldığı rivayetlerin, Arap dili ile olan irtibatına temas etmektedir. Örneğin Fâtiha Suresi 2. âyette³³ yer alan رب ifadesini Zeyd b. Ali'nin ربّ العالمين şeklinde ر harfinin fethasıyla okuduğunu aktarmaktadır. Bu durumda ilgili kelimenin mahzuf bir fiilin mefulu olarak mansup olduğunu belirtmektedir.³⁴ Zemahşerî bu rivayeti her ne kadar temriz sigasıyla aktarsa da ilgili vechin sahih bir kıraat olmadığını açıkça belirtmemektedir. Aksine ilgili rivayeti Arap dili açısından değerlendirerek, dilin ilgili okuyuşa müsaade ettiği yönünde bir kanaatin oluşmasına sebebiyet vermektedir. Bu yaklaşımı sebebiyle Zemahşerî aleyhinde, kıraatlerde Arap dilini esas aldığı yönünde bir kanaat oluşmuş, bu durum Mu'tezilî kimliği ile irtibatlandırılmıştır.³⁵

Cüşemî ise mütevâtir kıraatler arasında yer almayan bazı okuyuşlara yer verse de ilgili rivayetlerin Arap diline uygun olsalar bile kıraat olarak değerlendirilemeyeceğini açıkça ifade etmekte, kıraatlerde naklin esas olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin Fâtiha Suresi 5. âyette³⁶ yer alan نستعين ifadesini bazı kimselerin نستعين şeklinde okuduğunu aktarmaktadır. Bu okuyuşun dil açısından sahih olduğunu, ancak müstefiz nakil şartını taşımadığı için kendisiyle kıraat edilmesinin câiz olmadığını belirtmektedir.³⁷

Cüşemî kıraatlerde nakli esas almakta, nakli problemlili rivayetlerin Arap diline uygun olsa dahi kıraat olarak değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır. Örneğin Bakara Suresi 18. âyette³⁸ yer alan صم ifadesini bazılarının صما şeklinde okuduğunu aktarmaktadır. Bu okuyuşun Arap dili açısından çeşitli açılardan mümkün olduğunu belirtmekte, dile uygunluğuna dair bazı yaklaşımları sıralamaktadır. İlgili okuyuşun dilsel referanslarını aktardıktan sonra, müstefiz nakil şartına hâiz olmadığı için kendisiyle kıraatin câiz olmadığını belirtmektedir.³⁹ Bu açıdan Mu'tezile'nin kıraatlerde Arap dilini esas aldığı, dile uygunluğu nedeniyle mütevâtir kıraat yerine şaz vecihleri tercih ettikleri yönündeki genellemenin de tashih edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Mu'tezilî âlimlerin kıraatlerde resm-i mesâhif'i dikkate almadıkları iddia edilmekte, bu bağlamda Zemahşerî'ye çeşitli eleştiriler getirilmektedir.⁴⁰ Ancak Zemahşerî'nin kıraat anlayışına dair yapılan çalışmalarda aleyhindeki bu iddianın doğru olmadığı ve mushaf hattına itibar ettiği sonucuna ulaşılmıştır.⁴¹ Bir diğer Mu'tezilî âlim Cüşemî'nin de resm-i mesâhif'e itibar ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Enbiyâ Suresi 112. âyeti⁴² Ya'kub'un قل رب أحكم şeklinde okuduğuna dair bir rivayete yer vermekte, ardından bu vechin naklinin problemlili olduğunu ayrıca mushafa da aykırı olduğunu belirtmekte, bu nedenle kendisiyle kıraat edilemeyeceğini belirtmektedir.⁴³ Gerek Cüşemî gerekse Zemahşerî'nin yaklaşımı dikkate alındığında Mu'tezile'nin kıraatlerde resm-i mesâhif'e itibar etmedikleri yönündeki genellemenin de bazı sorunlar taşıdığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Mu'tezile'nin kıraatlerin tevâtürünü kabul etmediği, mezhebi saiklerle mütevâtir kıraatleri inkar ettiği, kıraatlerde Arap dilini esas aldığı, dile uygunluğu nedeniyle mütevâtir kıraat yerine şaz

³² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3365.

³³ el-Fâtiha 1/2: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur."

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/83.

³⁵ Fatih Pamuk, "Mu'tezile'nin İki Temsilcisi: Cüşemî-Zemahşerî İrtibatı ve el-Keşşâf'ın Orjinalliği", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 241-242.

³⁶ el-Fâtiha 1/5: اِيَّاكَ نَعْتَعِينُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ " (Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz."

³⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/210.

³⁸ el-Bakara 2/18: صَمٌّ بَكْمٌ عُمِيٌّ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ "Artık onlar sağırlardır, dilsizlerdir ve körlerdir; bu yüzden geri de dönemezler."

³⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/268.

⁴⁰ Dağ, "Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnâdı", 227.

⁴¹ Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi*, 403.

⁴² el-Enbiyâ 21/112: وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ آلِ آدَمَ "Peygamber şöyle dedi: "Rabbim! Adaletinle hükmünü ver. Rabbimiz rahmândır. Asılsız iddialarımıza karşı yardımına sığınılacak da yalnız O'dur."

⁴³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 7/4901; Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'an Tasavvuru*, 145-147.

vecihleri tercih ettikleri ve resm-i mesâhif'e itibar etmedikleri yönündeki iddiaların yeniden tashih edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

3. Cüşemî'nin Kıraate Dair Kaynakları

Cüşemî *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı eserinin el-kırâe başlıkları altında kıraat imamları ve râvilerinin yanı sıra; sahabe, tâbiîn, dil bilginleri, muhaddisler, fakihler ve çeşitli mezheplere mensup çok sayıda kaynağa atıf yapmaktadır. el-Kırâe başlıkları altında kıraat imamlarının görüşlerini esas alırken, kaynaklarının bir kısmına ise eleştiri maksatlı yer vermektedir.⁴⁴

el-Kırâe başlıkları altında sahabe tabakasından; Hz. Âişe (öl. 58/678), Hz. Ali (öl. 40/661), Ebû Hureyre (öl. 58/678) İbn Abbâs (öl. 68/687-88), İbn Mes'ud (öl. 32/652-53), Hz. Ömer (öl. 23/644), Selmân-ı Fârisî (öl. 36/656 [?]) Ubey b. Ka'b (öl. 33/654 [?]) ve Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665 [?]) atıflarda bulunmaktadır.

Tâbiîn döneminden; Alkame (öl. 62/682), A'meş (öl. 148/765), Atâ b. Ebî Rebah (öl. 114/732), Atâ b. Yesâr (öl. 103/721), Dahhâk (öl. 105/723), Ebân b. Osman (öl. 105/723), Ebu'l-Âliyye er-Riyâhî (öl. 90/709), Ebu'l-Cevzâ (öl. 83/702), Ebû Osman en-Nehdi (öl. 100/718-19), Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), İbn Meymûn (öl. 74/693 [?]), İbn Sirîn (öl. 110/729), İkrime (öl. 105/723), Kabîsa b. Züeyb (öl. 86/705 [?]), Katâde (öl. 117/735), Mâlik b. Dinar (öl. 131/748'den önce), Mekhûl (öl. 112/730), Mesrûk (öl. 63/683 [?]), Muâviye b. Kurre (öl. 113/731), Muhammed b. Ka'b (öl. 108/726 [?]), Mücâhid (öl. 103/721), Nehâî (öl. 96/714), Rebî' b. Enes, Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Süleyman b. Yesâr (öl. 107/725), Şa'bi (öl. 104/722), Şeybe b. Nisâh el-Kârî, Ubeyd b. Umeyr, Urve b. Zübeyr (öl. 94/713), Yahya b. Ya'mer (öl. 89/708 [?]), Zührî (öl. 124/742) gibi önde gelen âlimlere ismen atıf yapmaktadır.

Kıraate dair çalışmalarıyla bilinen; A'rec (öl. 130/747-48), Âsım (öl. 127/745), Bezzî (öl. 250/864), Ebû Abdirrahman es-Sülemî (öl. 73/692 [?]), Ebû Amr (öl. 154/771), Ebû Bekr (öl. 193/809), Ebû Ca'fer (öl. 130/747-48), Ebu Muhammed Talha b. Musarrif, Ebû's-Semmâk el-Adevî, Ebû Ubeyd (öl. 224/838), Hadramî (öl. 205/821), Hafs (öl. 180/796), Hişam (öl. 245/859 [?]), Halef b. Hişam (öl. 229/844), Hammad (öl. 179/795), Hamza (öl. 156/773), İbn Âmir (öl. 118/736), İbn Ebî Leylâ (öl. 83/702), İbn Füleih, İbn Kesîr (öl. 120/738), İbn İshâk (öl. 286/899), İbn Muhaysin (öl. 123/741), İsâ b. Ömer es-Sekafî (öl. 149/766), Kisâî (öl. 189/805), Nâfi (öl. 169/785), Ruveys (öl. 238/852), Sülemî (öl. 73/692 [?]), Şeybe, Şibl b. Abbâd, Talha b. Musarrif (öl. 112/730), Talha b. Süleyman, Yakup el-Hadramî (öl. 205/821), Yahya b. Vesâb gibi kıraat ilminde ön plana çıkan âlimlere yer vermektedir.

Cüşemî el-kırâe başlıkları altında önemli fakih Ebû Hanîfe (öl. 150/767), muhaddislerden; Âsım al-Cuhderî, Bekir b. Abdullah el-Müzenî (öl. 108/726), Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (öl. 301/913), Ebû Hâtim es-Sicistânî (öl. 255/869), Hayve b. Şüreyh (öl. 158/775 [?]), İbn A'refe, Veki' b. Cerrâh'a (öl. 197/812), müfessirlerden; Ca'fer b. Muhammed (öl. 301/913) ve İbn Cerîr et-Taberî'ye (öl. 310/923) de yer vermektedir.

Arap diline dair çalışmalarıyla tanınan; Asmaî (öl. 216/831), Ferrâ (öl. 207/822), İbn Ebî İshâk (öl. 117/735), İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940), İbnü'l-Yezîdî (öl. 237/851), Kutrub (öl. 210/825 civarı), Nadr b. Şümeyl (öl. 204/820) gibi dilciler de Cüşemî'nin kıraate dair kaynakları arasında yer almaktadır.

Cüşemî tefsirinin kıraat başlıklarında farklı itikadî ekollere mensup isimlere de yer vermektedir. Bu bağlamda Zeydî; Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-zekiyye (öl. 145/762), Muhammed b. Ali, Zeyd b. Ali (öl. 122/740), Şii muhaddis Câbir b. Yezîd el-Cu'ffî (öl. 128/746) Cüşemî'nin kaynakları arasında yer almaktadır.

Cüşemî'nin kıraat kaynakları arasında Mu'tezilî âlimler de bulunmaktadır. Kendisine ismen atıf yaptığı Mu'tezilî kaynakları şu şekilde sıralamak mümkündür:

⁴⁴ Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*, 135-136.

1. Ebû Ali el-Cübbâî: Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî (öl. 303/916); Basra Mu'tezilesi reislerinden, kelâm, tefsir ve fıkıh âlimidir.⁴⁵ Cüşemî kendisine genellikle tefsir-kıraat ilişkisi bağlamında atıf yapmaktadır.⁴⁶
2. Ebu'l-Kâsım: Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (öl. 319/931); Mu'tezile âlimlerinden, Kâ'biyye fırkasının revidir.⁴⁷ Cüşemî tefsirinde kendisine, Ebu'l-Kâsım künyesi ile atıf yapmaktadır. Aktardığı bilgilerden hareketle Ka'bî'nin bazı kıraatleri Arap dili açısından eleştirdiği tespit edilmektedir.⁴⁸
3. Ebû Hâşim el-Cübbâî: Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (öl. 321/933); Behşemiyye fırkasının reisi ve Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden biridir.⁴⁹ Cüşemî el-Kırâe başlıkları altında nadiren de olsa kendisine atıf yapmaktadır.
4. Ebû Müslim: Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (öl. 322/934); Kur'an'da neshi kabul etmemesiyle tanınan müfessir ve Mu'tezile kelimcisidir.⁵⁰ Cüşemî Ebû Müslim'in bazı kıraatlere dair Arap diline dayalı değerlendirmelerine yer vermektedir.⁵¹
5. Ebû Abdillâh el-Basrî: Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. İbrâhîm el-Basrî el-Kâğadî (öl. 369/979-80); Mu'tezile'nin önde gelen kelâm âlimlerinden olup, Hanefî fakihidir.⁵² Cüşemî tefsirinde kendisine çeşitli atıflarda bulunmaktadır.
6. Ebû Ali el-Fârisî: Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (öl. 377/987) Basra mektebine mensup nahiv âlimidir. Mezhebî kimliği ihtilaflı olmakla birlikte, Ebû Ali el-Cübbâî'nin tefsirine talikat çalışması yaptığı için Mu'tezilî olduğu söylenmiştir.⁵³
7. Ali b. İsa: Ebû'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî el-Bağdâdî (öl. 384/994); Arap dili ve belâgatı âlimi ve Mu'tezile kelimcisidir.⁵⁴ Kıraatleri Arap dili açısından tahlil ettiği, meşhur imamların okuyuşlarının dile dayalı referanslarına dair bazı eleştiriler getirdiği anlaşılmaktadır. Cüşemî kendisinin bu yöndeki bazı yaklaşımlarına atıflar yapmaktadır.⁵⁵
8. Kâdî Abdülcebbâr: Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (öl. 415/1025); Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir.⁵⁶ Cüşemî kıraat bölümünde kendisine atıf yapmaktadır. Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere Kâdî Abdülcebbâr'ın âhâd haberle kıraati câiz görmediği, tevâtürü şart koştuğu anlaşılmaktadır.⁵⁷

Cüşemî el-Kırâe başlıkları altında farklı dönemlerde yaşamış, muhtelif ekollere mensup zengin bir kaynak tercihinde bulunsa da kıraat imamlardan nakledilen görüşleri esas almaktadır. Diğer kaynaklardan aktarılan rivayetleri kıraat imamlarına isnad edilen okuyuşlar muvacehesinde tahlil etmekte, gerekli gördüğünde bazı eleştirilerde de bulunmaktadır. Bu bağlamda *kırâat-i seb'a*'ya özel olarak atıflarda bulunabilmektedir. Örneğin A'râf Suresi 165. âyette⁵⁸ yer alan *يٰۤاَيُّهَا النَّبِيُّ* ifadesinde 11 farklı vecih bulunduğunu, bunlardan beşinin “yedi (kıraat)” içerisinde yer aldığını, altısının ise “yedinin” dışında kaldığını belirtmektedir. Kırâat-i seb'a içerisinde olduğunu belirttiği vecihleri; Âsım, Ebû Amr,

⁴⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Cübbâî, Ebû Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/99.

⁴⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/664.

⁴⁷ Adil Bebek, “Kâ'bî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/27.

⁴⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3853.

⁴⁹ Avni İlhan, “Ebû Hâşim el-Cübbâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/146.

⁵⁰ Lütfullah Cebeci, “İsfahânî, Ebû Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/509.

⁵¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 8/4993.

⁵² Şerafettin Gölçük, “Ebû Abdullâh el-Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/10/84.

⁵³ Mehmet Reşit Özbalkıç, “Ebû Ali el-Fârisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/88.

⁵⁴ Sedat Şensoy, “Rummânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/242.

⁵⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/472; 5/3853.

⁵⁶ Metin Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/103.

⁵⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3816.

⁵⁸ el-A'râf 7/165: *فَلَمَّا نَسُوا مَا دُكِّرُوا بِهِ اتَّخَذْنَا لِقَائِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا بِئْسَ الَّذِيْنَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوْءِ وَأَخَذْنَا الَّذِيْنَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَیْسٍ مَّا كَانُوا يَفْسُقُوْنَ* “İşte böylece onlar kendilerine yapılan uyarıları göz ardı edince biz de kötülüğü önlemeye çalışanları kurtardık, haksızlığa sapanları da yapmakta oldukları kötülüklerden ötürü dehşetli bir azap ile cezalandırdık.”

Ebû Ca'fer, Hamza, İbn Âmir, İbn Kesîr, Kisâî, Nâfi ve Ya'kub'a isnad etmekte, "yedi" ifadesiyle aktardığı kavram içerisinde 9 kıraat imamına da atıf yaptığı görülmektedir.⁵⁹ 10 kıraat imamı arasında yer alan Halef'e ise, muhtemelen Hamza'nın râvisi olarak değerlendirdiği için bu kısımda atıf yapmamış, ancak tefsirinin bazı yerlerinde kendisine isnadlarda bulunmuştur. Bu açıdan Cüşemî'nin kıraat anlayışında on kıraat imamını esas aldığı söylemek mümkündür.

4. Cüşemî'nin Kıraatleri Kabul Şartları

Kıraat âlimleri sahih kıraatler için temelde; 1. sahih ve muttasıl sened, 2. bir vecihle de olsa Arap diline uygunluk, 3. takdiren veya ihtimalen de olsa Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflardan birinin resm-i hattına muvafakat şeklinde 3 şart belirlemiştir.⁶⁰

Cüşemî *et-Tehzîb* eserinde kıraatlerde bulunması gereken şartları toplu olarak beyan etmemiş olsa da tefsirinin çeşitli yerlerinde makbul addettiği kıraatlere dair çeşitli izahlarda bulunmuştur. Onun bu ifadelerinden hareketle makbul kıraatlerin mutlaka müstefîz-mütevâtir bir nakille aktarılması gerektiğini savunduğu anlaşılmaktadır. Nakil şartının yanı sıra Arap diline uygunluk ve mushaflara muvafakata da itibar ettiği anlaşılmaktadır.

Cüşemî kıraatlerin kabulünde aslî ilke olarak nakle önem vermekte, bu bağlamda müstefîz-zâhir ve mütevâtir kavramlarını kullanmaktadır. Müstefîz kıraate muhalif okuyuşlarla kıraatin câiz olmadığını sıklıkla vurgulamakta,⁶¹ müstefîz nakil ile aktarılmayı kıraatin en önemli şartı olarak ifade etmektedir.⁶² Kıraatlerde öncelikli şart olarak müstefîz nakil üzerinde duran Cüşemî'nin, kıraat alanında yaygın olarak kullanılmayan bu kavramı hangi manada kullandığını tespit etmek önemlidir. Nitekim müstefîz ifadesi daha çok hadis usûlü istilâhında âhâd haberin alt başlığı altında yer almaktadır.⁶³ Ancak Cüşemî müstefîz kavramını, hadis ilminde yer aldığı şekliyle âhâd hadisin bir kısmı olarak değerlendirmemektedir. Zira âhâd haberle kıraatin sabit olamayacağını açıkça ifade etmektedir. Aksine müstefîz ifadesini âhâd haberin mukabili olarak kullanmakta,⁶⁴ hatta müstefîz kavramını mütevâtir ifadesi ile vasıflamaktadır.⁶⁵ Ona göre kıraatin temel şartı *el-müstefîzû'l-mütevâtir*/müstefîz mütevâtir olması, âhâd olmamasıdır.⁶⁶

Kıraatlere dair Taberî de *müstefîz* kavramını kullanmaktadır.⁶⁷ Taberî'nin bu ifadeyi mütevâtir manasında,⁶⁸ mütevâtire denk bir anlamda⁶⁹ ve "yaygın nakil" manasında kullandığı yönünde çeşitli iddialar bulunmaktadır.⁷⁰ Taberî ve Cüşemî'nin kıraat alanında yaygın olmayan bir terimi kullanmaları önemlidir. Bu açıdan ilgili ifadeden ne kastettiklerinin tespiti de önem arz etmektedir. Cüşemî kıraatleri Kur'ân'ın sübutu ile irtibatlandırmakta, âhâd haber ile Kur'ân sübut bulamadığı gibi kıraatlerin de sâbit olamayacağını belirtmektedir.⁷¹ Kıraatlerin naklinin mütevâtir olması gerektiğini vurgulamakta,⁷² ancak

⁵⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2758.

⁶⁰ Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî İbnü'l-Cezerî, *Tayyibetü'n-neşr fi'l-kırââtî'l-aşr* (Cidde: Dâru'l-Hüdâ, 1994), 33; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2012), 65.

⁶¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/260; 10/7211.

⁶² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/287.

⁶³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi nühbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser* (Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 2017), 83-84.

⁶⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7439.

⁶⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/193.

⁶⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7439.

⁶⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin (Dâru Hicr, 2008), 2/25, 2/209, 2/743.

⁶⁸ Naif Yaşar, "Taberî'nin Kıraatlere Bakışı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 16/1 (2016), 67, dip. 51.

⁶⁹ Naif Yaşar, "Taberî'nin Tefsir Usulü", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2018), 74, dip. 15.

⁷⁰ Abdülmeccit Okçu, *Kıraat Açısından Taberî ve Tefsiri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 107; Atik Aydın, *İbn Cerîr et-Taberî'nin Kur'an Anayışı ve Te'vil Tercihleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 54.

⁷¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7439.

⁷² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7512.

savunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵ Örneğin Bakara Suresi 48. âyetinde⁸⁶ kurranın لَا تَجْرِي فِي شِعَابِ الْكَافِرِينَ وَتَجْرِي فِي شِعَابِ الْمَلَائِكَةِ الْبَارَاتِ şeklinde okuyuş üzerinde ittifak ettiğini, ancak bazılarının ilgili kelimeyi ت harfinin dammesi ile okuduğunu aktarmaktadır. Bu okuyuş Temim lehçesine uygun olsa da müstefiz bir nakil ile aktarılmadığı için kendisi ile kıraat edilmesinin câiz olmadığını belirtmektedir.⁸⁷

Kıraatlerin kabulünde aslî ilke olarak nakle önem veren Cüşemî, kıraat âlimleri gibi okuyuş vecihlerinin Arap diline uygunluğunu da dikkate almaktadır. Arap diline uygun olan her okuyuş ile kıraati câiz görmemekte, bu uygunluğu Hz. Peygamber ve sahabeden müstefiz bir nakil ile aktarılmaya şartına bağlamaktadır.⁸⁸

Kıraatte nakli, Arap dilcilerinin izahatlarına tercih ederek naklin esas olduğunu vurgulamaktadır. Kıraat alanında önceliği dilcilerden ziyade kıraat âlimlerine vermekte, nahivcilerin bazı kıraat vecihlerine yönelik eleştirilerini dikkate almayarak kıraat âlimlerinin yaklaşımlarını tercih etmektedir. Bu açıdan Cüşemî'nin kıraatlerde temel şartının müstefiz-mütevâtir nakil olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Cüşemî En'am Suresi 109. âyette⁸⁹ yer alan وَمَا يُشْرِكُمْ إِلَٰهًا إِفْكَارًا ifadesindeki إِفْكَارًا ifadesini bazı kıraat âlimlerinin إِفْكَارًا bazı imamların ise إِفْكَارًا şeklinde okuduklarını aktarmaktadır. إِفْكَارًا şeklindeki kıraati bazı nahiv âlimlerinin zayıf bulduğuna temas eden Cüşemî, bu itirazın doğru olmadığını belirtmektedir. Medine, Kûfe ve Şam kurrâsının bu şekilde okuduğunu ayrıca ilgili vechin müstefiz bir kıraat olduğunu vurgulayarak yaklaşımını gerekçelendirmektedir.⁹⁰

Kıraatlerin Arap diline uygunluğuna işaret eden Cüşemî, daha fasihi bulursa dahi okuyuşun bir yönüyle olsun Arap diline uygun olmasını yeterli görmektedir. Bu bağlamda nahvî açıdan eleştirilen bazı sahih kıraat vecihlerini Arap dili ile irtibatlandırma gayretinde bulunmaktadır. Örneğin Cüşemî İbrâhim Suresi 22. âyeti⁹¹ Hamza ve Kisâî'nin بِمُضْرَجٍ şeklinde ي harfinin kesrasıyla, diğer kıraat imamlarının ise بِمُضْرَجٍ şeklinde ي harfinin fethası ile okuyuşlarına yer vermektedir. Ardından Ebü'l-Kâsım, Ahfeş ve Ali b. İsbâ'nın Hamza ve Kisâî'nin بِمُضْرَجٍ şeklindeki okuyuşunu, Arap dili açısından lahn olduğu gerekçesiyle eleştirdiğini aktarmaktadır. Daha sonra Cüşemî Arap dilinde iki sakin harf bir araya geldiğinde, hareketlerin en hafifi olan kesra ile hareketlendirildiğini belirterek, dilciler tarafından eleştirilen vechin Arapça dilindeki referansına işaret etmektedir.⁹²

Cüşemî Arap diline uygunluk şartını ihlal etmesi nedeniyle bazı okuyuşları kabul etmemektedir. Bu vecihleri temrîz sigası ile aktarması, ilgili kıraatin aslında naklinin de problemlili olduğu anlamına gelmektedir. Örneğin Bakara Suresi 54. âyette⁹³ yer alan تَارِكًا ifadesini Ebû Amr'ın تَارِكًا şeklinde kesranın

⁸⁵ Pamuk, *Mu'tezilî'nin Kur'ân Tasavvuru*, 141-143.

⁸⁶ el-Bakara 2/48: وَأَقْبُوا يَوْمًا لَا تَجْرِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُعْتَلُ مِنْهَا شِعَابٌ وَلَا يُخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُعْزَرُونَ "Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaath kabul olunmaz, hiçbir kimsenin yerine başkası kabul edilmez; onlara asla yardım da yapılmaz."

⁸⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/369.

⁸⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/268.

⁸⁹ el-En'am 6/109: وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَلْفِهِمْ لَئِنْ جَاءَهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا قُلُوبُهُمْ وَإِنَّمَا الْآيَاتُ لَعِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْرِكُونَ بِهَا شَيْئًا "Kendilerine bir mucize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler. De ki: "Mucizeler ancak Allah'a aittir." Ama mucize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız?"

⁹⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3/2360.

⁹¹ İbrâhim 14/22: وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قَضَىٰ صَلَاتِ الْآمُرِ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلْمُزُونِي وَلَوْ كُنْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ لَأُنزِلْتُمْ عَلَيْكُمْ وَإِنَّمَا أَنْتُمْ بِمُضْرَجٍ إِلَيَّ "Şüphesiz Allah size gerçek bir vadede bulunmuştu; ben de size bir söz verdim ama yalancı çıktım. Aslında benim sizi zorlayacak gücüm yoktu; benim yaptığım size çağrıda bulunmaktan ibaretti; siz de benim çağrıma uydunuz. O halde beni kinamayın, kendinizi kinayın. Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni kurtarabilirsiniz. Ben daha önce, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim." Doğrusu zalimler için elem verici bir azap vardır."

⁹² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3853.

⁹³ el-Bakara 2/54: وَمَا كَانَ مِنَ الْأُمَّةِ شَيْءٍ إِلَّا جَاءَهَا نَذِيرٌ وَإِن يَمُنُّ بِهَا قَوْمٌ لَّنَنْهَاهُمْ فَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ لِيُخْرِجَهُمْ مِنَ الْظُلْمِ "Mûsâ kavmine demişti ki: "Ey kavimim! Şüphesiz siz buzağır (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Onun için yaratana töbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir; böylece Allah tövenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp töbeleri kabul eden ancak O'dur."

ihtilâsı ile okuduğunu aktarmaktadır. Ardından روي عنه ifadesiyle Ebû Amr'ın ilgili ifadeyi cezm ile okuduğu yönünde bir rivayete yer vermekte, ancak bu veçhin sahih olmadığını belirtmektedir.⁹⁴

Tefsirinde kıraatlerin Arap diline olan uygunluğuna vurgu yapan Cüşemî, bu bağlamda Arap şiirinden de istifade etmektedir. “el-Kirae” başlıkları altında gramer kuralları, kelimenin anlamının tespiti vb. amaçlarla Arap şiirine atıflarda bulunmaktadır.⁹⁵

Cüşemî; Zeccâc ve Zemaşerî'nin Arap dili ile irtibatı açısından eleştirilerde buldukları bazı kıraat vecihlerine tefsirinde temas etmemekte, bazılarında ise kıraatçiler ve nahivciler arasındaki ihtilafı aktarmakla yetinmektedir.⁹⁶ Tefsirinin bazı yerlerinde ise dilcileri, kıraatlere yaklaşımları nedeniyle eleştirmekte, kıraatte naklin asıl olduğuna vurgu yapmaktadır.⁹⁷ Örneğin Kehf Suresi 5. âyette⁹⁸ yer alan كَثْرَتِ كَلِمَةٍ ifadesindeki fiilin كَلِمَةٍ ifadesine izafe edilmesinin Arap dili açısından câiz olduğunu ancak kıraat açısından câiz olmadığını belirtmektedir.⁹⁹

Cüşemî diğer kıraat âlimleri gibi kıraatlerin kabulünde mesâhif-i Osmâniyyenin imlasına muvafakata kabul etmektedir. Kıraat ihtilaflarında gerekli gördüğü yerlerde Hz. Osman tarafından yazdırılan mushafra işaret etmekte, resm-i mushafa uygun olmayan okuyuşları ise makbul görmemektedir.¹⁰⁰ Mushaf yazımını güvenilir bulmakta, bu bağlamda âyetlerin hatalı yazıldığına dair iddialara karşı çıkmaktadır. Örneğin Nûr Suresi 27. âyette¹⁰¹ yer alan تَسْتَأْذِنُوا ifadesini İbn Abbas'ın تستأذنون şeklinde kıraat ettiği yönündeki rivayeti, âyete getirdiği tefsir olarak değerlendirmektedir. İlgili ifadeye kâtipten kaynaklı yazım hatası yapıldığı yönünde İbn Abbâs'a isnad edilen iddianın büyük bir yanlış olduğunu belirterek karşı çıkmakta, böyle bir yazım hatasına sahabe, tâbiîn ve diğer Müslümanların asla izin vermeyeceğine işaret etmektedir.¹⁰²

Cüşemî'ye göre âyetler resm-i mushafta yer aldığı şekliyle yazılmalıdır. Bu bağlamda Bakara Suresi 275. âyette yer alan الرِّبَا/ribâ kelimesinin mushafda و harfi ile رو şeklinde yazıldığını, mushaf dışında ise و ve ى harfi ile yazılabileceğini belirtmektedir.¹⁰³ Mushaf yazımında muhayyerliğe yer vermemesi, resm-i mushafa olan bağlılığını göstermektedir.

Cüşemî farklı sûrelerde yer alan aynı vezin ve manadaki bazı lafızların, farklı kıraat edilme gerekçesinin mushafardaki yazımıyla irtibatlı olduğunu belirtmektedir. Nitekim Bakara Suresi 58. âyette¹⁰⁴ yer alan خطاياكم ifadesinde kıraat imamlarının icma ettiğini aktarmaktadır. A'raf ve Nûh sûrelerinde yer alan benzer ifadenin ise mushafarda elif harfi olmadan yazıldığını, bu nedenle okuyuşunda ihtilaf edildiğini söylemektedir.¹⁰⁵

Cüşemî Hz. Osman'ın yazdırdığı mushaf dışındaki sahabelerin bazılarının şahsi mushafına da işaret etmektedir. Ancak kıraatlerin tespitinde Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafı esas almakta, diğer sahabe mushafında yer alan ifadeleri kıraat olarak değerlendirmeyerek âyete dair kişisel yorumlar olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁶

⁹⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/387.

⁹⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6/4605.

⁹⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/326; 3/2420; 7/4873.

⁹⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/205.

⁹⁸ el-Kehf 18/5: مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَثِيرَةٌ كَلِمَةٌ تَخْرُجُ مِنْ أَمْوَاهِمُ أَنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا كَذِبًا: “Bu konuda ne onların ne de atalarının bir bilgisi var. Ağızlarından çıkan bu söz ne kadar çirkin! Yalandan başka bir şey söylemiyorlar.”

⁹⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6/4338.

¹⁰⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 7/4901.

¹⁰¹ en-Nûr 24/27: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تُذَكَّرُونَ: “Ey iman edenler! Kendinizi tanıtır izin almadan ve içinde oturanlara selâm vermeden kendi evlerinizden başka evlere girmeyin. Sizin için daha iyi olanı budur; umulur ki düşünüp anlarsınız.”

¹⁰² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 8/5164.

¹⁰³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 2/1055.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/58: وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَاذْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَبِّحُوا الْحَمْدَ لِلْمُحْسِنِينَ: “Demistik ki: ‘Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yiyip için, kapıdan eğilerek girin ve af dileyin ki hatalarınızı bağışlayalım. Biz iyi davrananlara fazlasıyla vereceğiz.’”

¹⁰⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/398; 4/2751; 10/7099.

¹⁰⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/664.

5. Cüşemî'ye Göre Kıraat Türleri

Kaynaklarda kıraat türleri genellikle; mütevâtir, meşhûr, âhâd, şâz, mevzû ve müdrec şeklinde altı kısma ayrılmaktadır.¹⁰⁷ Cüşemî kıraat ilmi açısından kavramlaşmanın başladığı ve gelişmekte olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bu nedenle kıraatlere yaklaşımında ve kullandığı kavramlarda bazı farklılıklarla karşılaşmak mümkündür. Bu farklılığın bulunduğu hususlar arasında kıraat türlerine yaklaşımı da yer almaktadır.

Cüşemî eserinde kıraat türlerini toplu şekilde tasnif etmemiştir. Ancak eserindeki yaklaşımlarından hareketle kıraat tasnifini; müstefizü'l-mütevâtir kıraat, âhâd kıraat ve tefsirî/beyânî nakil şeklinde üç kısımda değerlendirmek mümkündür.

Daha önce temas edildiği üzere Cüşemî kıraatlerde temel rûkun olarak müstefiz nakil üzerinde durmakta, bu şarta haiz olmayan okuyuşları ise âhâd olarak vasıflamaktadır. Bu açıdan Cüşemî'ye göre kıraatler temelde; müstefizü'l-mütevâtir ve âhâd/şaz olmak üzere iki kısımdır. Üçüncü kısımda zikrettiğimiz tefsirî/beyânî nakil ise müdrec kıraate tekabül etmekte olup, özü itibarıyla kıraat vecihi değildir.

Cüşemî'ye göre makbul kıraatler müstefiz/mütevâtir bir nakil ile aktarılmalıdır. Bu doğrultuda genellikle müstefiz ifadesini kullanmakta, tefsirinin çeşitli yerlerinde müstefiz ifadesini zâhir ve mütevâtir kavramlarıyla vasıflamaktadır. Bu üç kavramı birbirine yakın anlamda kullandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda müstefizü'l-mütevâtir kıraatlere dair; kıraat-i zâhire, kıraat-i âmme, kıraat-i meşhûra şeklinde farklı kavramlar kullanılmaktadır. Cüşemî makbul kıraatleri Kur'ân'ın sübutu ile denk görmekte, bu nedenle kıraatlerin naklinin Kur'ân metninin nakli gibi inkâr edilemez şekilde aktarılması gerektiğini düşünmektedir. Kur'ân-ı Kerim âhâd haberle sabit olamayacağı gibi kıraatlerin de âhâd rivayetlerle sabit olamayacağını savunmaktadır.¹⁰⁸ Kendisiyle okumanın câiz olabilmesi için kıraat vecihlerinin, halefin selefinden müstefiz bir nakille aktarılmak suretiyle şüyu bulması gerektiğini söylemektedir.¹⁰⁹ Kıraatleri, Kur'ân ile aynı hakikatte gördüğü için makbul addettiği kıraatleri mütevâtir kabul ettiği anlaşılmaktadır. 10 kıraat imamını esas aldığı, bu açıdan müstefizü'l-mütevâtir olarak ifade ettiği vecihlerin, günümüzdeki mütevâtir ve meşhur kıraatleri içeriğine aldığını söylemek mümkündür.

Cüşemî makbul kabul ettiği vecihlerde 10 kıraat imamına isnadlarda bulunmaktadır. Ancak kıraat imamlarını peş peşe sıraladığı yerlerin önemli kısmında Halef'e yer vermemesi dikkat çekmektedir. Daha önce temas ettiğimiz üzere Halef, kıraat imamlarından Hamza'nın râvisi olduğu için böyle bir tutum sergilemiş olması muhtemeldir. Örneğin İsrâ Suresi 7. âyette¹¹⁰ yer alan لَيْسُوا ifadesinde 3 kıraat vecihi bulunduğunu belirtmekte, ardından ilgili vecihleri kıraat imamlarından; Âsım, Ebû Amr, Ebû Ca'fer, Hamza, İbn Âmir, İbn Kesîr, Kisâî, Nâfi ve Ya'kub'a isnad ederken Halef'e yer vermemektedir.¹¹¹ Benzer şekilde; A'râf Suresi 165. âyette¹¹² yer alan تَيْس ifadesinde,¹¹³ İsrâ Suresi 23. âyette¹¹⁴ yer alan أَتٍ ve 92.

¹⁰⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2012), 1/152; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilu'l irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2013), 1/236.

¹⁰⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7439.

¹⁰⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3/1747.

¹¹⁰ el-İsrâ 17/7: "Eğer iyilik ederseniz kendiniz için iyilik etmiş olursunuz; kötülük ederseniz yine kendinize edersiniz. Nihayet ikinci cezalandırma vakti gelince, düşmanlarımız onurunuzu çiğnesinler, daha önce girdikleri gibi yine mescide girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yakıp yıksınlar istedik."

¹¹¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6/4154.

¹¹² el-A'râf 7/165: "İşte böylece onlar kendilerine yapılan uyarıları göz ardı edince biz de kötülüğü önlemeye çalışanları kurtardık, haksızlığa sapanları da yapmakta oldukları kötülüklerden ötürü dehşetli bir azap ile cezalandırdık."

¹¹³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3/2757.

¹¹⁴ el-İsrâ 17/23: "Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle."

âyette¹¹⁵ yer alan كَسَفًا ifadelerinde,¹¹⁶ Kehf Suresi 96. âyette¹¹⁷ yer alan الصَّدَقَاتِ ifadesinde,¹¹⁸ Tâhâ Suresi 1. âyette yer alan طه ifadesinde¹¹⁹ yer alan vecihleri 9 kıraat imamına isnad ederken, Halef'e atıfta bulunmamaktadır. Kıraate dair Halef'e atıfta bulunuyor olsa da diğer kıraat imamlarına kıyasla daha az kendisine isnadlarda bulunması dikkat çekmektedir.¹²⁰

Cüşemî makbul kıraatlerin mukabilinde âhâd ve şaz kıraatlere yer vermekte, âhâd haber ile kıraatlerin sübut bulamayacağını belirtmektedir. Ona göre kıraatler ancak müstefiz/mütevâtir bir nakil ile gerçekleşmektedir.¹²¹ Kur'ân ile kıraatleri aynı gerçeklik olarak gördüğü için âhâd ve şaz kıraatler ile okuyuşa cevaz vermemektedir.¹²² Cüşemî'nin selefi olan önemli Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebbar'ın da âhâd kıraat ile okuyuşu kabul etmediği tespit edilmektedir.¹²³

Cüşemî ahâd haberle aktarılan vecihleri şaz olarak vasıflamakta, bunlar ile kıraat edilemeyeceğini belirtmektedir. Örneğin Nahl Suresi 9. âyette¹²⁴ yer alan وَمِنْهَا جَائِرٌ ifadesine dair İbn Mes'ud'a جائر ومنكم جائر şeklinde bir vecih isnad etmekte, ancak bu şekilde şaz bir rivayetle kıraatin câiz olmadığını belirtmektedir. İlgili rivayetin ahâd olduğunu belirterek yaklaşımını gerekçelendirmektedir.¹²⁵

Cüşemî ahâd ve şaz rivayetleri kıraat açısından değerlendirmese de âyetlerin tefsirinde dikkate alabilmektedir. Örneğin Mâide Suresi 23 âyette¹²⁶ yer alan يَخَافُونَ ifadesini Saîd b. Cübeyr'in يَخَافُونَ şeklinde okuduğunu aktarmakta, âyetin tefsirinde bu veçhe uygun bir manayı Ebû Ali el-Cübbâî'ye isnad ederek aktarmaktadır.¹²⁷

Cüşemî'nin kıraat anlayışında tefsîri/beyânî kıraat ifadesi, müdrec kıraat kavramına denk düşmektedir. Sahabeye bu yönde isnad edilen ancak müstefiz bir nakille aktarılmayan rivayetlere bu kapsamda yer vermektedir.¹²⁸ Bu yöndeki rivayetleri makbul bir kıraatten ziyade âyetin tefsiri olarak görmektedir. Hatta bu rivayetleri bazen doğrudan âyetin tefsir kısmında aktarırken kıraat başlıkları altında yer vermemektedir.¹²⁹ Onun bu yaklaşımı; kıraatlerde nakli esas alması ve kıraatleri Kur'ân ile aynı hakikat olarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin İsrâ Suresi 2. âyette¹³⁰ yer alan لَيْل ifadesini İbn Mes'ud'un من الليل harf-i ceri ile من الليل şeklinde kıraat ettiğini aktarmaktadır. Bu yöndeki rivayetlerin neshe hamledilmesi veya ilgili âyetin tefsiri olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹³¹

¹¹⁵ el-İsrâ 17/92: "Yahut -iddia ettiğin gibi- göğü üzerimize parça parça düşürmelisin veya Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmelisin."

¹¹⁶ Cüşemî, et-Tehzîb, 6/4304.

¹¹⁷ el-Kehf 18/96: "اثنوي رُتِرَ الحُديدِ حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَقَاتِ قَالَ انْفُخُوا حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ ائْتُوا فِئْرًا عَلَيْهِ قَطْرًا" "Bana, demir kütelleri getirin." Nihayet (vadiyi demirle doldurup) iki dağın arasını aynı seviyeye getirince, "Ateşi körükleyin!" dedi. Artık onu kor haline getirdiği vakit, "Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır dökeyim" dedi."

¹¹⁸ Cüşemî, et-Tehzîb, 6/4494.

¹¹⁹ Cüşemî, et-Tehzîb, 6/4629.

¹²⁰ Cüşemî, et-Tehzîb, 6/4214.

¹²¹ Cüşemî, et-Tehzîb, 10/7439.

¹²² Cüşemî, et-Tehzîb, 1/506.

¹²³ Cüşemî, et-Tehzîb, 5/3816.

¹²⁴ en-Nahl 16/9: "وَعَلَى اللَّهِ فَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ وَلَوْ شَاءَ لَخَلِدْنَاكُمْ أَجْمَعِينَ" "Doğru yol Allah'a aittir. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi."

¹²⁵ Cüşemî, et-Tehzîb, 6/4005.

¹²⁶ el-Mâide 5/23: "كَرَّانَ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَعْمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَانكَبُوا عَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِنَّ كُنْتُمْ مُمِينِينَ" "Korkanlar arasından Allah'ın kendilerine lütufta bulunduğu iki (yiğit) adam şöyle dedi: "Kapıdan üzerlerine hücum edin; oraya girdiğiniz an artık kesinlikle siz galipsiniz. Eğer müminler iseniz ancak Allah'a güvenin." "

¹²⁷ Cüşemî, et-Tehzîb, 3/1926-1927.

¹²⁸ Cüşemî, et-Tehzîb, 1/904; 5/3713.

¹²⁹ Cüşemî, et-Tehzîb, 3/1954.

¹³⁰ el-İsrâ 17/1: "سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي تَرَاهُمْ حَوْلَهُ لِيُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" "Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir."

¹³¹ Cüşemî, et-Tehzîb, 6/4144.

6. Cüşemî'nin Kıraat Anlayışında Mezhebî Aidiyetinin Etkileri

Cüşemî'nin kıraat anlayışında mezhebî yaklaşımının etkilerini görmek mümkündür. Bazı kıraat vecihlerinden Mu'tezilî ilkeleri destekleyen sonuçlar çıkarabilmekte, bazı vecihleri ise itizâlî ilkelere uygun yorumlayabilmektedir. Bazı durumlarda ise Mu'tezile'ye muhalif fırkaların kıraat anlayışlarına çeşitli eleştiriler getirebilmektedir.

Örneğin Cüşemî Ra'd Suresi 33. âyette¹³² yer alan kıraat ihtilafını, kötülüğün Allah'a isnadı ve cebrî anlayış açısından değerlendirmektedir. Mu'tezile'ye göre Allah; kötülüğü işlemekten münezze olup kendisinden daima güzel fiiller sâdır olmaktadır. Onlara göre Allah'ın iradesi mâsiyete taalluk etmemektedir.¹³³ İtizâlî anlayışa göre hastalıklar ve bedenî engeller gibi durumlar, sevap ve mükâfat kazanma vesilesi olduğu için kabih fiil olarak değerlendirilmemektedir.¹³⁴ Bu yaklaşımın aksine Cebrîler Ra'd Suresi 33. âyette صُدُّوا عن السَّبِيلِ şeklindeki kıraati esas alarak, inkâr ve küfrün Allah'ın iradesi ile mükellef için takdir edildiğini savunmaktadır. Bu yaklaşımlarına göre ilgili âyet cebrî kader anlayışının delilleri arasında yer almaktadır. Bu görüşe karşı çıkan Cüşemî, Cebrîlerin sadece صُدُّوا عن السَّبِيلِ şeklindeki kıraat vechini makbul sayarak Haremeyn, Şam ve Basra kurrâsına ait diğer kıraat vecihlerini görmezden geldiklerini belirtmektedir.¹³⁵ Cebrîlerin ilgili kıraat vechinden hareketle âyete yükledikleri anlama karşı çıkmakta, çeşitli âyetlerle yaklaşımını desteklemektedir. Cüşemî'ye göre صُدُّوا عن السَّبِيلِ şeklindeki kıraat esas alınsa dahi "saptırma" fiilinin Allah'a isnad edilmesi doğru değildir. Zira bu kıraat vechine göre yoldan çıkarma fiilinin; şeytan veya kavmin nüfuz sahibi inkarcılarına isnad edilmesi gerekmektedir.¹³⁶ Âyetteki küfür ve saptırma eylemlerinin, inkarcıların fiili olduğunu belirtmekte, bu yaklaşımıyla Mu'tezile'nin halku'l-ef'al anlayışını delillendirirken صُدُّوا عن السَّبِيلِ şeklindeki okuyuşu esas aldığı anlaşılmaktadır.¹³⁷ Onun bu yaklaşımı Mu'tezilî düşüncede yer alan kötülüklerin Allah'a isnad edilemeyeceği düşüncesine matuftur. Cüşemî'nin zâhiren mezhebî yaklaşımının aleyhinde olan kıraat vechini doğrudan inkâr etmeyerek te'vil etmesi önemli bir husustur. Tefsirinde de mezhebî ilkelerine zâhiren ters düşen sahih rivayetleri doğrudan inkâr etmeyerek te'vili tercih ettiği görülmektedir.

Cüşemî bazı kıraat vecihlerini Mu'tezile'nin va'd ve va'id ilkesine uygun olarak yorumlamaktadır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın itaatkâr kullarına dair va'd'i ile inkarcılara dair va'idi mutlaka gerçekleşecektir. Va'd ve va'iddenden dönmek yalan ve hulf olacağı için Allah'ın vermiş olduğu vad ve va'idleri değiştirmesi mümkün değildir.¹³⁸ Bu açıdan Mu'tezile âlimleri Allah'ın va'd ve va'iddenden dönmemesini vücûbalellâh bağlamında zorunlu kabul etmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen Cüşemî İbrâhîm Suresi 46. âyette yer alan¹³⁹ kıraat ihtilafını bu doğrultuda değerlendirmektedir. كَلِمَاتٍ لِّتُؤْتُوا şeklindeki okuyuşu aktarmaktadır. Çoğunluğun bu okuyuşuna göre âyetin; inkarcıların peygamberlere ve Allah'ın dinine asla zarar veremeyeceği, Allah'ın va'dinin ise

¹³² er-Ra'd 13/33: أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلَىٰ كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَيَجْعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ قُلُوبَهُمْ أَمْ تُتَّبَعُونَهُ مَا لَا يَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ أَمْ يَبْظَاهِرُ مِنَ الْقَوْلِ بَلِ لَئِن لَّدَيْنَا كَفَرُوا مَكْرَهُمْ وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ وَمَنْ يُضَلِّلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ حَاجٍ
"Herkesi hak ettiğine göre yönetip gözeten Allah (hiç başkalarıyla bir olur mu)? Bir de O'na ortaklar koşuyorlar! De ki: "Söyleyin bakalım onların isimlerini (onlar kimlermiş, ne yapmışlar)! Siz Allah'a yeryüzünde bilmediği bir şeyi mi bildiriyorsunuz? Yoksa içi boş sözler mi ediyorsunuz?" Doğrusu inkâr edenlere tuzakları güzel göründü de doğru yoldan saptırıldılar. Allah'ın saptırdığı kimseyi doğru yola iletecek yoktur."

¹³³ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse* (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/10; Kādî Abdülcebbar, *Dinin Temel İlkeleri*, çev. Hulusi Arslan - Mahmut Ay (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 80-81.

¹³⁴ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (b.y.: y.y., ts.), 13/366-369.

¹³⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3799.

¹³⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3800.

¹³⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3805.

¹³⁸ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 1/220.

¹³⁹ İbrâhîm 14/46: وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ "Tuzaklarını Allah bilip dururken onlar tuzaklarını kurmaya devam ettiler. Oysa onların tuzaklarıyla dağlar yıkılıp yok olacak değildi!"

mutlaka gerçekleşeceği manasına geldiğini belirtmektedir.¹⁴⁰ İlgili okuyuştan hareketle âyetin, Allah'ın va'dinden asla dönmeceğine delalet ettiği sonucuna varmaktadır.¹⁴¹

Mu'tezile'ye göre mükellef mükafaat ve cezayı kendi fiilleriyle hak etmekte, bizâtihi kendi eylemleri ve tercihleri neticesinde va'd veya va'ide müstehak olmaktadır. Bu açıdan mükellef sevap kazanabilmesi için şârî tarafından yapılması emredilen vâcib, sünnet gibi fiilleri yapmalı, yasaklanan fiillerden de uzak durmalıdır. İkâb ve cezaya düşar olması için ise şârî tarafından bildirilen hususlara aykırı hareket etmesi gerekmektedir.¹⁴² Bu açıdan Mu'tezile, mükelleflerin kendi fiillerinin bizâtihi fâili olduğunu, böylelikle sevâp ve ikâbı kendi amelleri karşılığında hak ettiklerini düşünmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen Cüşemî Yûnus Suresi 30. âyette¹⁴³ yer alan kıraat ihtilafını bu doğrultuda yorumlamaktadır. Âyeti Kisâî'nin *هنالك تبلوا كل نفس* şeklinde, diğer kıraat imamlarının ise *هنالك تبلوا كل نفس* şeklinde okuduğunu aktarmaktadır. Kisâî'nin okuyuşuna göre âyet; o gün insanların amellerinin karşılığını göreceklerini bildirmektedir. Diğer kıraat imamlarına göre ise âyet; insanların o gün imtihana çekileceklerini haber vermektedir.¹⁴⁴ Ebû Müslim'e göre âyet mükelleflerin amel defterlerini okuyacağını bildirirken, Esam'a göre kişinin amellerinin peşinden gideceğine delalet etmektedir. Cüşemî ise iki veçhe de uygun olarak âyeti yorumlamaktadır. O bu âyetin; sevap ve ikâbın mükellef tarafından hak edildiğine, kişinin amellerinin karşılığını bulacağına ve kendisini va'idden kurtaracak bir şefaathçi bulamayacağına delalet ettiğini belirtmektedir.¹⁴⁵

Mükelleflerin kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunan Mu'tezile'nin, halku'l-ef'al anlayışından hareketle Kamer Suresi 49. âyette¹⁴⁶ *كل شيء* şeklindeki zayıf veçhi tercih ettikleri aktarılmaktadır.¹⁴⁷ Cüşemî ilgili ifadeyi kıraat-i âmm'e'nin *كل شيء* şeklinde fetha ile, Ebu's-semmak el-Adevî'nin ise *كل* kelimesini mübteda yaparak *كل شيء* şeklinde okuduğunu aktarmaktadır.¹⁴⁸ Bu âyetin medih/övgü manası taşıdığını belirtmekte, bu nedenle Allah'ın inkar ve küfür gibi masiyetleri de içeren kul fiillerini yarattığı manasına hamledilemeyeceğini iddia etmektedir. Cüşemî kıraat-i amme'nin okuyuşunu terk etmeksizin, aklî izahlarla âyeti Mu'tezilî ilkelere uygun olarak yorumlamaktadır.¹⁴⁹

Mu'tezile; kabih ve masiyetlerin Allah tarafından yaratılmadığını iddia etmesi ve insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olmasını savunmaları nedeniyle muhalifleri tarafından Mecûsilere benzetilmiştir.¹⁵⁰ İnsanın kendi eylemlerini bizzat meydana getirdiği anlayışı nedeniyle, Allah'ın dışında bir varlığa yaratma vasfını isnad etmekle itham edilmişlerdir.¹⁵¹ Ancak bu eleştirilerin aksine Mu'tezile; Allah'ın zâtı ile kâdir olduğunu, insanın ise kendisinde bulunan bir kudret ile bazı şeyleri meydana getirebildiğini savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre tanrı mutlak yetkinken, insan ise sınırlı bir yaratma kudretine sahiptir. Zâtıyla kâdir olan tanrı, kudrete konu olabilen her şeye kâdirken, bir kudretle kâdir olabilen insan ise her şeye güç yetirememektedir.¹⁵² Bu bağlamda Mu'tezilî düşünce açısından Allah ve insanda

¹⁴⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3898.

¹⁴¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3902.

¹⁴² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6/4407; Hâkim el-Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl* (Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018), 252-256; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Minhâc fi Usûlî'd-Dîn Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*, çev. Mehmet Evkuran (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 63.

¹⁴³ Yûnus 10/30: *هنالك تبلوا كل نفس ما أسلفت ورتبوا إلى الله مؤلهم الحق وصل عنهم ما كانوا يفترون* "İşte o gün her şahıs, dünyada yaptığıının karşılığını görecek, gerçek mevlâları olan Allah'ın huzuruna götürülecekler ve uydurup yakıştırdıkları putlar da onları yüzüstü bırakıp kaybolacaklardır."

¹⁴⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3357.

¹⁴⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3360-3361.

¹⁴⁶ el-Kamer 54/49: *أكل شيء خلقناه بقدر* "Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık."

¹⁴⁷ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 29/73; Adıgüzel, "Kıraat Farklılıklarından Kaynaklanan Bazı Kelâmî İhtilaflar", 188-190.

¹⁴⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9/6698.

¹⁴⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9/6703-6703.

¹⁵⁰ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûlî'd-Diyâne* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2022), 12.

¹⁵¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vilatül Kur'an Tercümesi*, çev. S. Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 7/439.

¹⁵² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, 6-1/160; Hulusi Arslan, "Mu'tezilî Düşüncede İlahî Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri", *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 2/227.

bulunan yaratma vasıfları, hayat, ilim gibi diğer vasıflardaki benzerlikten öte bir durum değildir.¹⁵³ Bu açıdan yoktan yaratma özelliği i'tizâlî anlayışta da Allah'a mahsus bir durumdur. Cüşemî Meryem Suresi 19. âyetteki¹⁵⁴ kıraat ihtilafını bu bağlamda yorumlamaktadır. Âyeti Ebû Amr, Nâfi ve Ya'kub'un ليهب şeklinde okuduğunu, bu durumda âyetin manasının; "Allah'ın sana bahşetmesi için" manasına geldiğini belirtmektedir. ليهب şeklindeki kıraate göre ise fiilin failine dair; a. Allah'ın bahşetmesi, b. Allah'ın emri/iradesi ile Cebrâil'in vermesi ve c. Allah'ın yaratması, Cebrâil'in ise üflemesi ile bahşedilmesi şeklinde üç farklı yorum getirmektedir. Cisimlerin yoktan var edilmesinin sadece Allah'a mahsus olduğunu belirtmekte, bu nedenle "evlat bahşetme" fiilinin doğrudan Cebrâil'e isnad edilemeyeceğini ifade etmektedir.¹⁵⁵

Mu'tezile'nin temel ilkeleri ile zâhiren çelişen bazı kıraat rivayetlerini, mezhebi yaklaşımına uygun şekilde yorumlamaktadır. Örneğin Zâriyat Suresi 22. âyete dair¹⁵⁶ İbn Muhaysin'in "وَبِى السَّمَاءِ رَازِقُكُمْ/Size rızık veren göktedir." şeklindeki okuyuşunu aktarmaktadır. Cüşemî ilgili âyetin kıraatinde kurrânın icma ettiğini belirtmekte, İbn Muhaysin'in okuyuşunun hatalı olduğunu söylemektedir. Bu rivayetin nakli problemlili olduğu için kıraat olarak değerlendirilemeyeceğini vurgulamaktadır. Allah'a mekân isnad ederek gökte olduğunu iddia etmenin küfür olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle ilgili rivayetin mecaza hamledilerek te'vil edilmesi gerektiğini düşünmektedir.¹⁵⁷

Cüşemî bazı âyetlerde yer alan kıraat ihtilafını, Mu'tezile'nin nübüvvet anlayışına uygun şekilde yorumlamaktadır. Mu'tezile âlimlerine göre peygamberlerde mükelleflerin kendilerinden uzaklaşmalarına neden olacak, tenfire/nefrete sebebiyet verecek kötü özellikler asla bulunmamalıdır. Bu açıdan peygamberlerin sıdk/doğruluk, ismet/günahtan korunmuşluk gibi bazı özellikleri bulunmaktadır.¹⁵⁸ Tenfire/mükelleflerin kendilerinden uzaklaşmalarına sebebiyet vermeyecek ölçüde küçük günah işlemleri ise mümkündür.¹⁵⁹

Cüşemî Yûsuf Suresi 110. âyette¹⁶⁰ yer alan kıraat ihtilafını, Mu'tezile'nin nübüvvet anlayışına uygun şekilde peygamberlerin günah işlememeleri bağlamında değerlendirmektedir. Âyette alan كَذِبِ fiilinin kıraatine dair كَذِبُوا ve كَذَّبُوا şeklinde iki farklı mütevâtir kıraat bulunmaktadır. كَذَّبُوا şeklindeki okuyuşa göre inkarcı topluluklar peygamberlerin kendilerine yalan söylediğini zannetmiştir. كَذَّبُوا şeklindeki okuyuşa göre ise peygamberler kavimlerinin kendilerini yalanladıklarını yakinen bilmektedirler. Ancak bu okuyuş dikkate alınarak, peygamberlerin kendilerine yapılan ilahî bildirimlere dair kuşkuya düştükleri yönünde bazı yorumlar yapılmıştır. Cüşemî bu yöndeki yorum ve yaklaşımların peygamber aleyhine bir iftira olduğunu belirtmekte, bu durumun küfre sebep olacağını vurgulamaktadır. Esam'ın da böyle bir şeyin dile getirilmesinin caiz olmadığı görüşünde olduğunu aktarmaktadır.¹⁶¹ Bu yaklaşımı, Mu'tezilî düşüncede peygamberlerde tenfire sebebiyet verecek hususların bulunamayacağı anlayışıyla irtibatlıdır. Peygamberlerin kendilerine yapılan ilahî vad ve vahiyden kuşkuya düşmeleri büyük bir günah olacağı için böyle bir ihtimal peygamberler için düşünülemezdir. Cüşemî ilgili âyete dair كَذَّبُوا şeklindeki

¹⁵³ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûl'l-hamse*, 2/46; Arslan, "Mu'tezilî Düşüncede İlahî Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri", 2/222.

¹⁵⁴ Meryem 19/19: قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا "Melek, "Ben ancak sana tertemiz bir erkek çocuk bağışlamak için rabbim tarafından gönderilmiş bir elçiyim" dedi."

¹⁵⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4533.

¹⁵⁶ ez-Zâriyât 51/22: وَبِى السَّمَاءِ رَازِقُكُمْ وَمَا نُوَعِدُونَ "Rızıkımız ve size vaad edilenler göktedir."

¹⁵⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 9/6585.

¹⁵⁸ Cüşemî, *Ulyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*, 162.

¹⁵⁹ Fatih Pamuk, "Mu'tezilî Perspektiften Nûh Kıssası: Cüşemî Örneği", *Eskiyeni* 52 (2024), 230.

¹⁶⁰ Yûsuf 12/110: حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيهِمْ مِّنْ نَّوَاءٍ وَلَا يَرَوْا بَاسًا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ "Nihayet peygamberler ümitlerini yitirip de kendilerinin yalancı sayıldıklarını anladıkları sırada onlara yardımımız gelir ve dilediğimiz kimse kurtuluşa erdirilir. Fakat, suça gömülmüş olanlardan azabımız geri çevrilmez."

¹⁶¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3730.

kıraat dikkate alınarak yapılan hatalı yorumlar nedeniyle olsa gerek كَذِبُوا şeklindeki okuyuşu önelemede ve bu veçhi çok sayıda âlime isnad etmektedir.¹⁶²

Cüşemî'nin Yûsuf Suresi 81. âyette¹⁶³ yer alan kıraat ihtilafına yaklaşımında da Mu'tezilî nübüvvet anlayışının etkisi görülmektedir. Âyette Hz. Yûsuf'un kardeşlerine tertip ettiği planın akabinde kardeşi Bünyamin'i alikoyarak onlarla gitmesine izin vermediği bildirilmektedir. İlgili âyette yer alan سرق ifadesini İbn Abbas ve Dahhak سَرَقَ şeklinde meçhul fiil olarak kıraat etmektedir. Bu okuyuşa göre âyetin manası "(O) hırsızlıkla itham edildi!!" şeklindedir. Ebû Ali el-Cübbâî bu vechin, diğer kıraate nazaran kendisine daha güzel geldiğini beyan etmektedir. Zira bu okuyuş ile Hz. Yûsuf yalan söylememiş olmaktadır. Onun bu yaklaşımı, Mu'tezilî âlimlerin peygamberlerin ismeti/korunmuşluğu ilkesine dair aşırı savunmacı duruşlarından kaynaklanmaktadır. Cüşemî, kıraat-i âmnenin dışında kalan bu okuyuşu âdeti olduğu üzere eleştirmeden aktarması dikkat çekmektedir.¹⁶⁴

Benzer durum Yûsuf Suresi 12. âyette¹⁶⁵ de yer almaktadır. İlgili âyette Hz. Yûsuf'u kendileriyle beraber göndermesi için babaları Hz. Yakub'dan izin isteyen kardeşleri "ارسله معنا غدا يرتع ويلعب" yarın onu bizimle gönder de gezsün, oynasın!" demişlerdir. Bu ifadeyi İbn Âmir ve Ebû Amr "رتع ونلعب/gezelim, oynayalım" şeklinde okumaktadır. Cüşemî, Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin de peygamber olduğuna dair rivayetleri dikkate alarak, henüz peygamber olmadıkları için bu şekilde demelerinde bir sakınca bulunmadığına dair bir kayda yer vermektedir. O esnada peygamber olmaları durumunda ise bu olayın sağîre olarak değerlendirileceğini aktarmaktadır. Onun bu yaklaşımı da Mu'tezilî düşüncenin nübüvvet anlayışıyla irtibatlıdır.¹⁶⁶

Kur'ân âyetlerinde neshi kabul eden Cüşemî, neshin varlığını Mu'tezile'nin aslah anlayışıyla ilişkilendirmektedir.¹⁶⁷ Tebdil ve nesihten bahseden âyetleri, Mu'tezile'nin halku'l-Kur'ân anlayışının delilleri arasında kabul etmektedir. Hükümlerinde neshin mümkün olduğu bir kitabın kadîm olamayacağı sonucuna varmaktadır.¹⁶⁸ Bu bağlamda Cüşemî kıraatlerde de neshi mümkün görmektedir. Örneğin Tevbe Suresi 51. âyette¹⁶⁹ yer alan قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا ifadesinin İbn Mes'ud'un mushafında قُلْ هَلْ لَنْ يُصِيبَنَا şeklinde yer aldığını aktarmaktadır. Bu şekilde bir kıraat veçhi bulunuyorken daha sonra neshedilmiş olabileceğini belirtmektedir.¹⁷⁰

Mu'tezilî düşüncede lütuf; mükellefin özgürlüğünü kısıtlamadan taate yakınlaştıran, kabihlerden ise uzaklaştıran şey anlamına gelmektedir. Bu bağlamda lütuf Mu'tezile tarafından adâlet ilkesi altında savunulmaktadır.¹⁷¹ Cüşemî kıraat ihtilafından ortaya çıkan bazı manaları, ilahî lütuf ile irtibatlandırarak Mu'tezilî düşünceye uygun yorumlamaktadır. Örneğin Hicr Suresi 40. âyette¹⁷² yer alan لَ الْمُخْلِصِينَ ifadesi ل harfinin fethası veya kesrası ile kıraat edilmektedir. الْمُخْلِصِينَ şeklindeki kıraate göre âyet; "ibadeti Allah'a has kılanlar" manasına gelirken, الْمُخْلِصِينَ şeklindeki veçhe göre "Allah tarafından ihlaslı kılanlar" manasına gelmektedir. Cüşemî ل harfinin fethası ile okunan veçhe dair; ilâhi lütuflar ile ihlaslı

¹⁶² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3728.

¹⁶³ Yûsuf 12/81: ارجعوا إلى آيكم فقولوا يا آباءنا إنا كنا سرقنا وما شهدنا إلا بما علمنا وما كنا للغيب حافظين "Babanıza dönün ve deyin ki: 'Ey babamız! Şüphesiz oğlun hırsızlık etti. Biz de ancak bilip gördüğümüze tanıklık ettik. (Koruma sözü verdik ama) bilgimiz dışında kalan olaylara karşı da onu koruyamazdık.' "

¹⁶⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3695.

¹⁶⁵ Yûsuf 12/12: ارسله معنا غدا يرتع ويلعب "Yarın onu bizimle beraber (kıra) gönder de bol bol yesin içsin, oynasın; onu mutlaka koruruz!"

¹⁶⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3604-3601.

¹⁶⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 1/540.

¹⁶⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6/4117.

¹⁶⁹ et-Tevbe 9/51: قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَائِزَتُكُمُ الْمُؤْمِنُونَ "De ki: "Allah bize ne yazmışsa başımıza ancak o gelir, O bizim mevlâmızdır." Müminler yalnız Allah'a güvenip dayansınlar."

¹⁷⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/3141.

¹⁷¹ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/354; Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*, 143.

¹⁷² el-Hicr 39-40: قَالَ رَبِّ مَا أَخَوَّنِي لِأَزِيَّتِي لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَأَلْعَوْنَهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٣٩﴾ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلِصِينَ "İblîs, "Rabbim! Benim sapmama imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve -aralarından senin samimi kulların hariç- onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım." dedi."

kılındıklarına dair bir görüşe yer vermektedir. Bu kaydı ile ilgili vechin cebr ve ilâhi adâlet açısından Mu'tezilî düşünceye aykırı olmadığına işaret etmektedir.¹⁷³

7. Sonuç

Hicrî II. asırda ortaya çıkan Mu'tezile ekolü İslam dünyasında önemli bir etkiye sahip olmuş, diğer itikâdî mezheplerin gelişimine de katkıda bulunmuştur. Bu etkisine rağmen çeşitli nedenlerle Mu'tezile mezhebi zayıflamış, i'tizâlî düşünce farklı ekoller altında kısmen varlığını devam ettirebilmiştir.

Mu'tezilî düşüncenin maruz kaldığı toplumsal baskı nedeniyle eserlerinin önemli kısmı günümüze ulaşamamış, onlara ait görüşler farklı ekoller tarafından aktarılan bilgilerden hareketle şekillenmiştir. Bu durum aleyhlerinde teyide muhtaç bazı kanaatlerin yayılmasına sebebiyet vermiştir. Akli esas olarak naklî bilgiyi terk ettikleri yönündeki genel kanaat nedeniyle Mu'tezilî âlimlerin bazı bireysel yaklaşımları -Eş'arî ve Mâtürîdî bazı âlimlerde de benzer yaklaşımlar bulunabilmesine rağmen- i'tizâlî düşüncelerinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanmıştır. Benzer durum Mu'tezile'nin kıraat anlayışına dair aktarılan bilgilerde de etkili olmuştur. Nitekim Zemahşerî'nin tefsir bütünlüğü içerisinde azınlıkta kalacak şekilde bazı sahih kıraatlerin Arap dilindeki referanslarına yönelttiği eleştiriler Mu'tezilî kimliği ile irtibatlandırılırken Râzî'nin benzer yaklaşımının Eş'arî kimliği ile irtibatlandırılmasına gerek duyulmamıştır.

Mu'tezile'nin kıraat anlayışına dair; kıraatlerde tevâtürü kabul etmedikleri, nakil yerine akli bilgiyi önceleyerek Arap dilini esas aldıkları, mezhebî saiklerle hareket ederek şaz kıraatleri sahih vecihlere tercih ettikleri yönünde çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Bazı kaynaklarda yer alan bu iddialar, günümüze ulaşmış mufassal Mu'tezilî eserlerden birinin müellifi olan Cüşemî özelinde tahlil edilerek Mu'tezile'nin kıraat anlayışı araştırılmıştır.

Mu'tezilenin kıraatleri âhâd sayarak tevâtürü kabul etmedikleri yönündeki iddiaların doğru olmadığı, Cüşemî'nin kıraatlerde tevâtürü şart koştuğu, Mu'tezilî âlimlere de bu yönde bazı görüşler isnad ettiği anlaşılmıştır. Hicrî 5. asırda yaşamış bir âlim olarak kıraatlerin tevâtürü meselesine temas ettiği görülmüş, bu bağlamda ilgili tartışmanın hicrî 7-9. yüzyıllarda konuşulmaya başladığı yönündeki iddiaların yeniden tashih edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Mu'tezile'nin kıraatleri ictihâdî veya ihtiyârî oluşum olarak gördüğü, mütevâtir kıraatleri reddettiği, ilkelerine uygun okuyuş vecihleriyle tahvilde bulunduğu, kıraat vecihlerinde Arap dilini nakle tercih ettiği, resm-i mushaf'a itibar etmediği yönündeki çeşitli iddialar Cüşemî kaynaklığında tahlil edilmiş, ilgili ithamların onlara karşı ön yargılı tutumdan kaynaklandığı kanaatine varılmıştır.

Çalışmada Mu'tezilî âlim Cüşemî'nin kıraatlere dair kaynaklarına yer verilmiş, sahabe ve tâbiîn döneminden çeşitli isimlere atıflarda bulunduğu tespit edilmiştir. Kıraat imamları başta olmak üzere; Arap dilcileri, muhaddisler, fakihler, müfessirler ve Şii, Zeydî gibi farklı ekollere mensup kişilere kıraate dair isnadlarda bulunduğu anlaşılmıştır. Çeşitli Mu'tezilî kaynaklara da bu bağlamda yer verdiği tespit edilmiştir.

Cüşemî'nin kıraatlerde; nakli esas aldığı, bunun yanı sıra Arap diline uygunluk ve resm-i mushafa mütabakat ilkelerini de benimsediği anlaşılmıştır. 'Nakli dışlayanlar!' ithamına maruz kalan bir mezhebin sıkı bir savunucusu olan Cüşemî'nin kıraatlerde nakli esas aldığı, bu konuda akli yaklaşıma çok fazla yer vermediği tespit edilmiştir.

Cüşemî'nin kıraat tasnifi; a. müstefzû'l-mütevâtir kıraat, b. âhâd-şaz kıraat ve c. tefsîrî-beyânî nakil şeklinde üç kısım olarak tasnif edilmiştir. Kur'ân ile makbul kıraatleri aynı hakikat olarak değerlendirdiği, kıraatlerde tevâtürü Hz. Peygamber ve sahabe döneminden itibaren şart koştuğu anlaşılmıştır. Bu şarta haiz olmayan âhâd ve şaz vecihler ile kıraati câiz görmediği, müdrec kıraate tekâbü'l eden tefsîrî-beyânî nakli ise kıraat olarak değerlendirmede sonucuna varılmıştır.

---

¹⁷³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6/3952.

Mezhebi aidiyetinin kiraat vecihlerinin yorumlanmasında etkili olabildiği ancak mezhebî saiklerle makbul kiraatleri inkâr yoluna gitmediği sonucuna varılmıştır. Bazı kiraat vecihlerini Mu'tezilî anlayışa uygun yorumladığı, kötülüğün Allah'a isnadı, irade hürriyeti, halku'l-ef'al/insan fiillerinin yaratılışı, nübüvvet, ilahî lütuf gibi meselelere dair i'tizâlî düşünceye uygun bazı değerlendirmelerde bulunduğu tespit edilmiştir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Adıgüzel, Mehmet. "Kıraat Farklılıklarından Kaynaklanan Bazı Kelâmî İhtilaflar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2007).
- Arslan, Hulusi. "Mu'tezilî Düşüncede İlahî Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri". *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. 2/217-240. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nühbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 2017.
- Aydın, Atik. *İbn Cerir et-Taberî'nin Kur'an Anayışı ve Te'vil Tercihleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Aydın, Zeynel Abidin. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Bâğdâdî, Abdülkâhîr. *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye minhum*. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.
- Başkan, Ömer. *Tefsirin Bilgi Alanlarından Biri Olarak Anlamı Etkileyen Kıraat Farklılıklarının Tercihî -el-Muharreru'l-Vecîz Örneği-*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Bebek, Adil. "Kâ'bî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/27. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Belhî, Ebü'l-Kâsım vd. *Fadlû'l-i'tizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.
- Cebeci, Lütfullah. "İsfahânî, Ebû Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Cüşemî, Hâkim. *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 2018.
- Cüşemî, Hâkim. *Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*. Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018.
- Dağ, Mehmet. "Mu'tezile Mezhebine Ehl-i Sünnet'in İsnadı: 'Kırâatlar, Tevkîfî Değil; İctihâdîdir' - Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi-". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* III/3 (2003).
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhîd fi't-tefsîr*. thk. Sıtkı Muhammed Cemil. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2022.
- Gölcük, Şerafettin. "Ebû Abdullah el-Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî. *en-Neşr fi'l-kirâ'ati'l-aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1972.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî. *Tayyibetü'n-neşr fi'l-kirâ'ati'l-aşr*. Cidde: Dâru'l-Hüdâ, 1994.

- İlhan, Avni. "Ebû Hâşim el-Cübbâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kādî Abdülcebbar. *Dinin Temel İlkeleri*. çev. Hulusi Arslan - Mahmut Ay. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Kādî Abdülcebbar. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. b.y.: y.y., ts.
- Kādî Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2012.
- Kılıç, Mustafa. *Kıraat-Tefsir İlişkisi: Zemaşeri Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015.
- Kılıç, Mustafa. *Zemaşeri'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu*. ; İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Kılıç, Mustafa. "Zemaşeri'nin Kıraatleri Kabul Şartları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/48 (2015).
- Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b Ahmed b Abdurrahman. *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'a*. thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlimi*. Ankara: Otto, 1. bsk., 2016.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. çev. S. Kemal Sandıkçı. 17 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Okçu, Abdülmecit. *Kıraat Açısından Taberi ve Tefsiri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Ebû Ali el-Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/88. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Pamuk, Fatih. *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2023.
- Pamuk, Fatih. "Mu'tezile'nin İki Temsilcisi: Cüşemî-Zemaşeri İrtibatı ve el-Keşşâf'ın Orjinalliği". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 228-256. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1398494>
- Pamuk, Fatih. "Mu'tezilî Perspektiften Nûh Kıssası: Cüşemî Örneği". *Eskiyeni* 52 (2024), 213-241. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1406462>
- Râzî, Fahreddin. *Tefsîru'l-kebîr ve mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2012.
- Şensoy, Sedat. "Rummâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/242. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin. Dâru Hicr, 2008.
- Taşpınar, Kadir. "Râzî'nin Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirilerinde Zemaşeri Etkisi". *Kilitbahir* 22 (2023).
- Taşpınar, Kadir. "Zemaşeri'nin Sahih Kıraat Eleştirisinde Arka Plan: Zeccâc Etkisi". *Bütün Yönleriyle Zemaşeri* 3 (2023).

- Tuncel, Emrullah. "Mu'tezilî Müfessir Ebu'l-Kâsım El-Belhî'nin Kıraatlere Yaklaşımı". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2020).
- Ünal, Mehmet. "Kırâat Kriterleri Bağlamında Kırâatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı". *Milel ve Nihal* 8/3 (2011).
- Yaşar, Naif. "Taberî'nin Kıraatlere Bakışı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 16/1 (2016).
- Yaşar, Naif. "Taberî'nin Tefsir Usulü". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2018).
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cübbâ, Ebû Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/99. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldız, Süleyman. "İmâmiyye Şîası'nda Kırâatlerin Mezhebî Sâiklerle Kullanılması ve Yorumlanması: Tûsî-Tabersî Örneği". *İslami İlimler Dergisi* 15/1 (2020), 35-55. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.748696>
- Yıldız, Süleyman. "İmâmiyye Şîası'nın Kıraatlere Yaklaşımı: Tûsî-Tabersî Örneği". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 43-64. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.683321>
- Yurdagür, Metin. "Kâdî Abdülcebâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/103. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhî't-te'vîl: Keşşâf Tefsiri*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Minhâc fi Usûlli'd-Dîn Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*. çev. Mehmet Evkuran. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Yûsuf Abdurrahmân. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilu'l irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2013.